OLQISH VA XALQ ERTAKLARI POETIKASIDA FORMULAVIYLIK TAKROR VA KUMULYATSIYA

Muxriddin Yunusov
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.22925412

Annotatsiya. Tezisda olqish va xalq ertagi poetikasini birlashtiruvchi struktur vositalar — formulaviylik, grammatik parallelizm, anafora, uch karra takror va kumulyatsiya qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Turkiy, mo'g'ul, kavkaz va hind-yevropa folklori misollari ushbu vositalarning og'zaki ijro, xotira va emotsional kuchaytirish vazifalarini yoritishga xizmat qiladi. Ertak tarkibidagi olqish syujetga kiritilgan kichik folklor janri sifatida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: olqish, xalq ertagi, formulaviylik, anafora, parallelizm, takror, kumulyatsiya, og'zaki ijro, folklor poetikasi.

Kirish

Olqish va xalq ertagi alohida folklor janrlari bo'lsa-da, ularning poetik tuzilishida bir qator umumiy mexanizmlar kuzatiladi. Olqishning yetakchi vazifasi adresatga ezgu natija tilash, ertakning vazifasi esa voqeani hikoya qilishdir. Shunga qaramay, ikkala janr ham uzoq muddat og'zaki muhitda yashaganligi sababli formulaviy qolip, ritmik takror, parallel qurilish va bosqichma-bosqich kengayish singari vositalardan foydalanadi. Mazkur o'xshashlik ertak ichidagi olqishni tasodifiy ijobiy gap emas, balki ertak poetikasiga moslashgan kichik janr sifatida o'rganish imkonini beradi.

Tezisning maqsadi formulaviylik, anafora va kumulyatsiyaning olqishdagi poetik vazifasini ochish hamda ularning xalq ertagi strukturasi bilan mushtarakligini asoslashdir. Tahlilda yoqut, xakas, qorachoy-bolqor, qalmiq, lezgin, o'zbek va ingliz-arman materiallariga tayangan qiyosiy-tipologik yondashuv qo'llanadi.

Formulaviylik og'zaki poetikaning asosi sifatida

Olqishning eng barqaror xususiyati tayyor yoki yarim tayyor qoliplar asosida tuzilishidir. L.S. Efimova yoqut algysi formulalarini o'ziga xos, o'tkinchi va umumiy turlarga ajratadi [1]. O'ziga xos formula faqat muayyan marosimga mansub; o'tkinchi formula turli guruhlarda o'zgarish bilan takrorlanadi; umumiy formula esa boshqa folklor janrlarida ham uchraydi. Bu tasnif ertak materialini tekshirishda amaliy ahamiyatga ega: ertakdagi olqish individual yaratilganmi, boshqa ertaklarda takrorlanadimi yoki marosim folkloridan o'tganmi, degan savollarga javob izlanadi.

Formulaviylik grammatik shaklda ham ko'rinadi. O'zbek olqishlaridagi «bo'lsin», «bersin», «qilsin», «asrasin» fe'llari; qorachoy-bolqor materialidagi bolsun; qalmiq tilidagi bolj; ingliz formulasidagi may, wish va bless modellarining barchasi ezgu istakni optativ shaklda ifodalaydi. Barqaror fe'l tugallanishi formulani tez tanish, eslab qolish va yangi mazmun bilan kengaytirish imkonini beradi. Ijrochi butun matnni so'zma-so'z yodlamasdan, mavjud qolip ichiga yangi tilak obyektlarini joylashtira oladi.

Xalq ertagida ham «bor ekan, yo'q ekan», «uch kecha-yu uch kunduz», «murod-maqsadiga yetibdi» kabi formulalar janriy signal vazifasini bajaradi. Ular tinglovchini ertak olamiga olib kiradi, vaqt va makonni shartli qiladi hamda ijrochiga hikoyani tartibli davom ettirishga yordam beradi. Olqish formulasi ertak tarkibiga kirganda ushbu umumiy formulaviy tizimga moslashadi: u personaj nutqini qisqa, tanish va marosimiy ohangda ifodalaydi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Grammatik parallelizm va anafora

Anafora bir xil so'z yoki grammatik shaklning ketma-ket birliklar boshida yoki muayyan pozitsiyasida takrorlanishidir. Qorachoy-bolqor olqishlarida «bersin... bersin...», xakas materialida «bo'lsin... bo'lsin...», ingliz-arman namunalarida «Bless... Bless...» shakllari ketma-ket istaklarni bir kompozitsion butunga aylantiradi [2; 3; 4]. Takrorlanadigan fe'l tilakning markaziy harakatini saqlaydi, o'zgaradigan ot va sifatlar esa sog'lik, boylik, avlod, himoya yoki baxt kabi yangi semantik bo'laklarni qo'shadi.

Parallelizm olqish matnining ichki muvozanatini yaratadi. Masalan, «Yurting tugamas bo'lsin, nasling uzilmas bo'lsin, qoning to'kilmas bo'lsin» qatorlarida sintaktik tuzilish o'zgarmaydi, tilak obyektlari esa ketma-ket almashadi [3]. Natijada individual istaklar umumiy farovonlik modeliga birlashadi. Ushbu tuzilish marosimiy tantanavorlikni oshiradi va tinglovchining diqqatini har bir yangi semantik markazga yo'naltiradi.

Anafora va parallelizmning ikki asosiy funksiyasi mavjud. Mnemonik funksiya ijrochiga matnni yodda saqlash va qayta yaratishga yordam beradi. Ekspressiv funksiya esa takror orqali istakning ta'sirini kuchaytiradi. Ertakdagi takror ham shu vazifalarni bajaradi: qahramonning bir xil harakatni uch bor bajarishi hikoyani xotirada saqlashni osonlashtiradi, har bir takror esa xavf yoki kutilgan natijani kuchaytiradi. Demak, olqish va ertakdagi takror umumiy og'zaki poetika ehtiyojidan kelib chiqadi.

Uchlik modeli va ertak kompozitsiyasi

Uch soni folklorda kompozitsion va mifologik ahamiyatga ega. Ertaklarda uch farzand, uch yo'l, uch yordamchi, uch sinov va uch urinish modeli keng tarqalgan. Birinchi ikki urinish ko'pincha muvaffaqiyatsiz yoki to'liq bo'lmagan holatda tugaydi, uchinchi urinish esa syujet yechimini yuzaga keltiradi. Uchlik tinglovchiga voqea tartibini oldindan sezdiradi, lekin yakuniy natijaga qiziqishni saqlaydi.

Olqishda uchlik ketma-ket ezgu istaklarni mukammallik va to'liqlik modeli sifatida birlashtiradi. O.N. Dmitrieva tahlil qilgan yoqut to'y marosimida «uch soya» haqidagi mifologik tasavvur kelinni himoya qilish tilagi bilan bog'langan [5]. Uch soni bu yerda shunchaki miqdor emas, baxtli taqdir va ilohiy himoyaning belgisi bo'lib xizmat qiladi. Ertakdagi uchlik bilan olqishdagi uchlikning vazifasi aynan bir xil bo'lmasa-da, har ikkisi ham voqea yoki tilakni to'liq, marosimiy va esda qolarli shaklga keltiradi.

Kumulyatsiya va poetik kuchayish

Kumulyatsiya matn birliklarining ketma-ket qo'shilishi va har bir yangi bo'g'inda mazmunning kengayib borishidir. A.R. Gasharova keltirgan lezgin olqishida «bir o'g'ildan yetti o'g'il, o'g'ildan qishloq, qishloqdan shahar, shahardan mamlakat, mamlakatdan okeanlar» paydo bo'lishi tilanadi [6, 168-b.]. Har bir bo'g'in oldingi natijani miqyos jihatidan oshiradi. Tilak oddiy oilaviy davomiylikdan ulkan makon va cheksiz ko'payish obraziga ko'tariladi.

Gasharova kumulyativ prinsip ertak eposi va bolalar folkloriga xosligini qayd etadi [6]. Ertaklarda qahramon yo'lidagi to'siqlar, yordamchilar yoki mukofotlar bosqichma-bosqich ko'payadi. Kumulyativ ertakda bir harakat keyingi harakatni keltirib chiqarib, uzun zanjir hosil qiladi. Olqishda ham istaklarning qo'shilishi semantik zanjir yaratadi, biroq uning yo'nalishi ezgu natijani maksimal darajaga olib chiqishdan iborat.

Kumulyatsiyani oddiy takrordan farqlash lozim. Oddiy takrorda bir birlik aynan yoki ozgina o'zgarish bilan qaytadi. Kumulyatsiyada esa har bir yangi birlik oldingi mazmunga qo'shiladi va uni kengaytiradi. Shu sababli kumulyatsiya olqishning mubolag'aviy kuchini ham oshiradi. O'g'il —

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

qishloq — shahar — mamlakat qatori real voqelik qonuniga emas, ezgu niyatning cheksizligiga bo'ysunadi.

Olqishning ertak matnidagi vazifalari

Ertak ichidagi olqish marosimdan ko'chirilgan bezak emas. U syujetda bir necha vazifani bajaradi. Keksa personaj yoki sehrli yordamchining olqishi qahramonning qilgan yaxshiligiga javob va kelajakdagi mukofotning belgisi bo'lishi mumkin. Ota-ona olqishi qahramonning safarini ma'naviy jihatdan qonuniylashtiradi va himoya ma'nosini beradi. To'y yoki farzand tilagi baxtli yakunni mustahkamlaydi. Minnatdorchilikdan keyingi «baxtli bo'l», «yo'ling ochiq bo'lsin» kabi formulalar yaxshilik va mukofot o'rtasidagi axloqiy aloqani ochadi.

Olqish personaj nutqini ham individuallashtiradi. Diniy murojaat uning e'tiqodini, keng metaforik formula poetik nutqqa moyilligini, qisqa turg'un formula esa xalqona tajribaga mansubligini ko'rsatadi. Formula syujetning qaysi nuqtasida aytilgani ham muhim: safar oldidagi olqish himoya va oldindan belgilash, sinovdan keyingi olqish mukofot, yakundagi olqish esa voqeaning ijobiy bahosini ifodalaydi.

Qiyosiy tahlil uchun metodik natijalar

O'zbek va ingliz ertaklarini qiyoslashda har bir olqish birligi uch darajada tavsiflanishi maqsadga muvofiq. Struktur darajada formula, anafora, parallelizm, uchlik va kumulyatsiya aniqlanadi. Semantik darajada qanday ezgulik tilanayotgani belgilanadi. Kontekstual darajada so'zlovchi, adresat, sabab va syujetdagi natija ko'rsatiladi. Bitta formula bir necha vositani birlashtirishi mumkin; masalan, diniy murojaat optativ fe'l va uch parallel tilak bilan birga kelishi ehtimol.

Turli xalqlarda o'xshash vositaning uchrashi uning mutlaq universalligi yoki albatta mustaqil kelib chiqqanini avtomatik isbotlamaydi. Tarixiy aloqa va o'zaro ta'sir ehtimoli alohida tekshiruvni talab qiladi. Shunga qaramay, turli til oilalaridagi izchil o'xshashliklar formulaviylik, takror va kumulyatsiyani olqish hamda ertak poetikasini qiyoslash uchun asosli tipologik mezon sifatida qo'llash imkonini beradi.

Xulosa

Olqish va xalq ertagi poetikasidagi formulaviylik, anafora, uchlik va kumulyatsiya ularning umumiy og'zaki ijro sharoiti bilan bog'liq. Bu vositalar xotirani qo'llab-quvvatlaydi, ritm yaratadi, emotsional ta'sirni kuchaytiradi va mazmunni bosqichma-bosqich kengaytiradi. Ertak tarkibidagi olqish o'zining ezgu tilak vazifasini saqlagan holda syujet, personaj va axloqiy bahoga xizmat qiluvchi kichik folklor janriga aylanadi. Shu sababli uni nafaqat mazmuni, balki struktur-poetik vositalari va ertak epizodidagi funksiyasi asosida tahlil qilish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Efimova, L.S. (2013). Poetika yakutskogo algysa. 5–6-b.
2. Lokyaeva, Zh.M., & Uzdenova, F.T. (2021). Alg'ish janri va uning qorachoy-bolqor she'riyatidagi stilizatsiyasi. 248–252-b.
3. Mindibekova, V.V. (2024). Xakas marosimiy poeziyasida algas janri va turg'un poetik formulalar. 113–117-b.
4. Harutyunyan, H. (2019). Blessings in Armenian and English folklore: a comparative study.
5. Dmitrieva, O.N. (2017). Yakut wedding ritual and blessing formulas. 62–64-b.
6. Gasharova, A.R. (2024). Lezgin olqishlarining poetik xususiyatlari va kumulyativ prinsipi. 166–168-b.
7. Niyazova, M.X. (2022). Ingliz va o'zbek adabiyotida olqishlarning badiiy-estetik vazifalari tipologiyasi. PhD dissertatsiyasi avtoreferati. Buxoro.
8. Safarov, O. (2010). O'zbek xalq og'zaki ijodi. Toshkent. 159-b.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.